

KIRGIZCADAKİ AT HASTALIKLARIYLA İLGİLİ KELİMELER ÜZERİNE*

About Words Related with Horse Disease in Kyrgyz

О терминах болезней лошадей в Кыргызском языке

Nurgül MOLDALİEVA**

Gazi Türkiyat, Güz 2015/17: 21-37

Öz: Dünyadaki diğer birçok dilde görüldüğü gibi Türkçenin kelime hazinesinde de sağlık-hastalık olgusuyla ilgili kelimeler önemli bir yere sahiptir. Özellikle hastalıkların adlandırılmasıyla ilgili pek çok dilsel malzemenin bulunduğu ve bunlar üzerinde farklı açılardan çeşitli yöntemlerle araştırmaların yapıldığı da bilinmektedir. Bu tür çalışmalarda hastalık adlarının insanlara özgü hastalık adları, hayvanlara özgü hastalık adları, bitkilere özgü hastalık adları vb. gibi sınıflara ayrılarak incelendiği görülmektedir. Ancak hastalık adları üzerinde yapılan bu tür dil çalışmaları henüz yolun başında sayılır. Bu durum yalnız Türkiye Türkçesindeki hastalık adları ile ilgili değil diğer Türk lehçeleri için de geçerlidir. Bu eksikliğin giderilmesine küçük de olsa katkı sağlamak amacıyla çalışmamızda, Kırgızcadaki at hastalıklarıyla ilgili kelimeler ele alınmıştır. Bu kelimeler Kırgızcanın hemen hemen bütün sözcüklerini içine alan önemli sözlüklerinden tespit edilmiştir. Çalışmada at hastalıklarıyla ilgili toplam 22 hastalık adı ele alınmış ve bu kelimeler biçim, anlam ve köken bilgisi bakımından artzamanlı ve eşzamanlı yöntemlerle incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kırgızca, hastalık adı, at hastalıkları, halk veterinerliği.

Abstract: As seen in many other languages of the world, words related to the health-disease cases in the Turkish vocabulary occupies an important place. It is especially know that research are carried out by various methods on many linguistic material related to the naming of the disease and on different aspects. In such studies, it is seen that diseases are examined by dividing into classes such as disease names specific to people, disease names specific to animals, disease names specific to plants, etc. However, studies conducted on disease names are considered just up the road. This is also true for other Turkish dialects and not just related to the disease names in Turkish. In order to contribute to overcome this shortcoming, albeit small, in our study, vocabulary related to horse disease in Kyrgyz are discussed. These words have been identified in almost all the important dictionaries including Kyrgyz vocabulary.

A total of 22 disease names related to horse diseases were discussed and these words were examined with diachronic and synchronic methods in terms of form, meaning and origin information.

Keywords: Kyrgyz, disease name, horse diseases, folk veterinary medicine.

Аннотация: Слова связанные с здоровьем и заболеваниями занимают важное место как и в других языках мира, так и в Тюркских языках. В частности, имеется широкий языковой материал по теме названий болезней, а также много лингвистических исследований сделанных разными методами по данной теме. Эти исследования в основном ведутся по классификации болезней на болезни людей, животных, растений и т.д. Следует отметить, что эти лингвистические исследования находятся еще на старте. Этот вывод касается не только названий болезней Турецкого языка, но и других Тюркских языков. В данной статье исследуются названия болезней лошадей в Кыргызском языке. Данный словарный запас собран из самого составного словаря Кыргызского языка. В статье рассмотрены 22 названий болезней лошадей,

* Bu çalışma, 2010 yılında Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne sunulan "Kırgız Türkçesinin Sağlıkla İlgili Söz Varlığı" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ardahan/TÜRKİYE. nurgulmoldalieva@gmail.com Gönderim Tarihi: 26.06.2015. Kabul Tarihi: 11.12.2015.

данные названия исследованы по морфологическим, семантическим и этимологическим особенностям путем диахронического и синхронного метода.

Ключевые слова: кыргызский язык, название болезни, конные заболевания, народная ветеринария.

Giriş

Modern dilbilim çalışmalarında dilin, o dili konuşan toplumun kültürünü yansıtan bir ayna, o kültürün düşünüş biçimini ve dünyayı algılayışını belirleyen en önemli etken olduğu artık tartışılmaz bir gerçektir. Bu aynayı daha yakından görebilme açısından asırlardır atalarımız tarafından kullanılagelmiş tüm dilsel malzemeleri teker teker ele alarak çözümlmek, günümüz koşulları açısından çok büyük önem arz etmektedir. Bu sebeple çalışmamızda Kırgız kültüründe önemli bir yere sahip olan atlarla ilgili hastalık adları ele alınmıştır. Burada konunun tercihi üzerine Türk halklarındaki gerek sağlık-hastalık olgusu, gerek at kültürü ile ilgili pek çok şey söylenebilir. En eski Türk boylarından olan ve asırlardır göçebelik hayat tarzını benimseyerek genellikle hayvancılıkla uğraşan Kırgızların kültüründeki atın önemi, yeri, edebî ve folklorik eserlerinde geçen at motifleri, yetiştirme teknikleri, sınıflandırmaları, atla ilgili inanç ve düşünceleri hakkında uzun uzun bahsetmek mümkündür. Konuyla ilgili bugüne kadarki çalışmalarda bütün bunlar genellikle edebî ve kültürel açıdan ayrıntılı bir şekilde incelenmiş ve günümüzde de incelenmeye devam edilmektedir. Kırgızcanın söz varlığında önemli bir yer tutan at kültürüyle ilgili terimler (eyer koşumu, rengi, cinsi, yaşı, hastalığı, vücudu, etinden, sütünden yapılmış yiyecek-icecekleri ile ilgili kelimeler) üzerinde dil açısından ele alınmış çalışmalar henüz yeterli seviyeye ulaşmamıştır. Özellikle at hastalıklarıyla ilgili kelimeler üzerinde yapılmış filolojik incelemeler yok denilecek kadar azdır. Hâlbuki Türk kültür tarihine bakıldığında Mahmut Kaşgarlı'nın meşhur "Divanu Lugati't-Türk" sözlüğünde atla ilgili 200'e yakın kelimenin yer aldığı dikkat çekmektedir. Ayrıca Memlûklar döneminde de (XIII-XV. yy.) Türklerin at hastalıklarına büyük önem vererek "baytarnâme" olarak bilinen bazı Arapça eserleri Memlûk Kıpçakçasına çevirdikleri, daha sonraki dönemlerde kendilerinin de "baytarnâme" yazdıkları bilinmektedir (Eliaçık 2013: 8-20). Kırgızların yazı kültüründe ise bu konuyla ilgili bir kaynağa rastlanmazsa da sözlü edebiyat ürünlerinde at hastalıkları ve bu hastalıkların tedavisiyle ilgili zengin malzeme bulmak mümkündür. Ancak bugüne kadar bu malzemeler henüz tam anlamıyla tespit edilmiş ve araştırılmış sayılmaz. Söz konusu eksikliğin giderilmesine katkıda bulunmak amacıyla bu çalışmada genellikle atlarda görülen ve bu nedenle Kırgız halkı tarafından at hastalığı olarak algılanan hastalık adları üzerinde durulmuştur. Bu kelimeler, Kırgızcanın söz varlığını tüm zenginlikleriyle gözler önüne seren K.K.Yudahin'in *Kırgızça-Orusça Sözdük "Kırgızca-Rusça Sözlük"* (1985), C.Mukambayev'in *Kırgız Tilinin Diyalektolojiyalık Sözdüğü "Kırgızcanın Ağızlar Sözlüğü"* (1976, 2009) ve E.Abduldayev ve D.İsayev'in hazırladığı *Kırgız Tilinin Tüşündürmө Sözdüğü "Kırgızcanın Açıklamalı Sözlüğü"* (1969) gibi önemli sözlüklerden tespit edilmiş ve öncelikle tarihî Türk yazı

dillerindeki durumları araştırılmıştır. Daha sonra ele alınan kelimeler çağdaş Kıpçak Türk lehçelerindeki kullanımlarıyla karşılaştırılarak ses, biçim, anlam ve kökeni bakımından değerlendirilmiştir. Bazı kelimelerin kökeniyle ilgili yeterli bilgilere ulaşılmadığı durumlarda diğer Türk lehçelerine ait kaynaklara da başvurulmuştur.

KIRGIZCADAKİ AT HASTALIĞI ADLARI

Akbaş, ak baş / Акбаш, ак баш

Kırgızca sözlüklerde “(genelde atların ayağına çıkan) yara; atların toynak hastalığı” anlamında verilen *akbaş* kelimesi (Yudahin 1985: I, 38; Abduldayev 1969: 34; Karasayev 1986: 63; Mukambayev 2009: 204), *ak* “beyaz” ve *baş* “baş; yara” kelimelerinin birleşiminden meydana gelmiştir: **Atımdın butuna akbaş çığıptır** “Atımın ayağına *akbaş* (yara) çıkmış”. Buradaki “yara” anlamındaki *baş* kelimesine günümüz Kırgızcasında rastlanmamaktadır. Ancak tarihî Türk lehçelerinde şu şekillerde görülmektedir:

Tarihî Türk Lehçeleri: **Kökt., Uyg.** *ba:* ş “A wound /yara/” (Clauson 1974: 376a); **Kar.** *baş* “Yara” (Arat, 1979: 64); *baş* “Yara” (Atalay 1999: IV, 73); **Harz.** *baş* “1. Yara; 2. Baş, önsöz, uç” (Yüce 1993: 98-99), *baş* “1. Baş, kafa; ilk, ön kısım, uç; önder, lider; 2. Yara” (Ata 1997: 80-81), *baş* “1. Yara; 2. Baş, kafa; uç, ilk; ileri gelen kişi, önder” (Ata 1998: 49-50); **Kıp.** *baş* “1. Baş, kafa; 2. Yara, çiban; 3. Buğday başağı; 4. Başlangıç, ilk; 5. Uç, uç noktası; 6. Baş, ana, temel” (Toparlı 2003: 24); **Çağ.** *baş* “1. Golova /baş/; 2. Predvoditel’ /lider/; 3. Naçalo /başlangıç/; 4. Verşina /tepe/; 5. Makuşka /üst/; 6. Rana /yara/” (Fazılov 1966: 192-194).

Taramalardan görüldüğü üzere, tarihî Türk yazı dillerinde *akbaş* hastalık adı görülmemektedir. Çağdaş Kıpçak Türk lehçelerinde ise aşağıdaki gibi şekillerde geçmektedir: **Başk.** *aqbaş* “Çerv’(u loşadi) /at kurtçuğu/” (Ahmerov 1958: 29); **KBlk.** *akbaş* “1. Koyun toynağının arasındaki et parçası; 2. Koyun toynağında meydana gelen irinli hastalık” (Tavkul 2000: 75); **Kzk.** *aqbas* “Tüyenin bas terisin zaqımdaytın cuqqalı awıruw (qısağa) /devenin kafa derisine zarar veren bulaşıcı hastalık/” (Bolganbayev 1999: 26).

Mukambayev bu hastalığın Kazaklarda *aqbas*, *baqay qurt* şekillerinde kullandıklarını belirtmiş ve Kırgızların *akbaş* hastalığını tokmakla ezerek tedavi ettiklerini kaydetmiştir (2009: 204). Ancak Mukambayev’in belirttiği Kazakçadaki *baqay qurt* hastalığı Bolganbayev’in *Kazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdügi*’nde koyun hastalığı olarak geçmektedir (bk. **Bakaygurt**).

Bakaygurt / Бакайгурт

Bakaygurt kelimesi (Mukambayev 1976: 200), Kırgızcanın Talas ağzında “kısırkların ön ayağının kurtlanmasıyla ortaya çıkan iltihaplı bir çeşit hastalık” anlamında kullanılmaktadır. *Bakay* “atın tırnağının arka kısmındaki çıkıntılı tüy” (Yudahin 1985: I, 100) ve *kurt* “kurtçuk” (Yudahin 1985: I, 450) kelimelerinin birleşiminden meydana gelen bu hastalık adı, Türkçenin tarihî sahalarında rastlanmayıp çağdaş Kıpçak Türk lehçelerinden yalnızca Kazakçada *baqayqurt* “baqay arasının isinip jarağa aynaluwınan payda bolatın juqpalı qoy awıruwı /arka tırnaklarının arasının şişerek yaraya dönüşmesinden dolayı meydana gelen bulaşıcı koyun hastalığı/” (Bolganbayev 1999: 78) şeklinde geçmektedir.

Bannam / Баннам

Bannam kelimesi Kırgızcanın Batken ağzında “atın bir çeşit ayak hastalığı (atın ayakları şişerek ağrır)” (Mukambayev 1976: 215) anlamında kullanılan bir hastalık adıdır: **Attın payçası şişip owrusa, bannam deyt** “Atın ayağı şişerek hastalanırsa (buna *bannam* (hastalığı) denir”. Tarihî ve çağdaş Kıpçak Türk lehçelerinde görülmeyen bu kelimenin kökeniyle ilgili kesin bir bilgiye ulaşılammıştır. Yalnız F.Devellioğlu tarafından hazırlanan *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*'ta Arapça bir kelime olduğu belirtilen *benâm* “parmak ucu” kelimesine rastlanmıştır (1993: 83). Bu kelimenin bir anlam kayması sonucu esas anlamını yitirerek Kırgızcadaki “atın bir çeşit ayak hastalığı” anlamını kazanma ihtimali zayıf da olsa mevcuttur.

Basındı / Басынды

Kırgızcanın Ak-Talaa ağzında “kısırğın ayaklarının su toplayıp damarlarının şiştiği hastalık” anlamında kullanıldığı kaydedilen *basındı* kelimesi (Mukambayev 1976: 230), *basın-* (<*bas-ın-*) “ön ayakları üzerine basarak aksamak” (Yudahin 1985: I, 115) fiiline fiilden isim yapan *-dl* ekinin eklenmesiyle türemiştir (Çengel 2005: 139). Atlarda görülen bu hastalığın fazla binilmekten ve koşturulmaktan dolayı sürtünme sonucu meydana geldiği ve özellikle ön ayakları üzerine basarak aksadığı için *basındı* olarak adlandırıldığı açıktır: **Cılkının butu basındı bolso, aga keresin kuyat** “Atın ayağı *basındı* hastalığına uğrarsa, onun üzerine gaz yağı dökülür” (Mukambayev 1976: 230). Örnekten de anlaşıldığı üzere Kırgızlar bu hastalığın tedavisi için gaz yağını kullanmışlardır.

Basındı hastalık adına tarihî ve çağdaş Kıpçak Türk lehçelerinde rastlanmamaktadır.

Baymak, maymak / Баймак, маймак

Kırgızcada *baymak*, *maymak* şekillerinde kullanılan bu hastalık adı *Kırgız Tilinin Di-yalektolojialık Sözdüğü*'nde *baymak* "(Ceti-Ögüz ağzı) atın nalının veya toynağının sür-tünmesiyle topuk üstünde oluşan yara veya nasır" (Mukambayev 1976: 194), "keçe çadırının *kerege* denilen ahşap duvarının aşağı kısmına çekilen süs bağ" (Mukambayev 2009: 181), *maymak* "(Talas ağ.) devenin ayak ağrısı" (Mukambayev 2009: 616) şekille-rinde kaydedilmiştir: **Attın ayağı baymak boluptur** "Atın ayağı *baymak* (yara) ol-muş". Ayrıca *baymak* şekli *Kırgızsko-Russkiy Slovar*'da "(atın) ayağının dizden aşağı kısmı" (Yudahin 1985: I, 97) anlamında görülmektedir. Bu kelime tarihi Türk yazı dil-lerinde görülmeyip çağdaş Kıpçak Türk lehçelerinden yalnızca Kazakçada *maymaq* "1. Ayak süyeginiñ qısayıp bitüwi / ayak kemiğinin eğri olma durumu; 2. Tüyenin ayağına tüsetin awıruw /devenin ayağında görülen hastalık" (Bolganbayev 1999: 448) şeklinde görülmektedir. Kelimenin Kazakçadaki "1. Ayak kemiğinin eğri olma du-rumu" anlamı, Türkiye Türkçesinin Tokat ağzında rastlanan *baymak* kelimesinin "Ayakları eğri olarak doğan keçi yavrusu (oğlak)" (DS 2009: I, 583) anlamıyla ilişkilendirilebilir.¹ Ayrıca Türkmen Türkçesinde de buna benzer *maymik* "krivoy (çarpık, eğri)" (Baskakov 1968: 439) kelimesi mevcuttur.

Söz konusu olan *baymak* kelimesinin kökeniyle ilgili kesin bir bilgiye sahip değiliz. Ancak kelime, hem anlam, hem de şekil itibarıyla zihinlerde Türkçe kökenli bir kelime olduğu düşüncesini uyandırmaktadır. Kelimenin Kırgızcadaki durumunu Türk lehçe-lerindeki kullanımlarını dikkate alarak değerlendirdiğimizde, esas anlamının Yuda-hin'in sözlüğünde geçen "(atın) ayağının dizden aşağı kısmı" olma ihtimali daha yük-sektir. Diğer hastalık anlamının ise daha sonradan anlam genişlemesiyle ortaya çıktığı düşünülebilir.

Bıçalğı, bıçalga / Бычалгы, бычалга

Mukambayev *bıçalğı* kelimesinin Kırgızcanın Atbaşı ve Alaykuu ağızlarında "atın her zaman çamurlu yerde bağlı olmasından dolayı bileklerinde yara oluşup sinir tel-lerinin çatlayarak ağrıdığı hastalık" (1976: 366) anlamında kullanıldığını ve bazen de *bıçalga* şeklinde söylendiğini belirtmiştir: **Anın atı bıçalğı bolup ölgön** "Onun atı *bı-çalğı* hastalığına yakalanarak ölmüş". Kelimenin *bıçalga* şekli ise Atbaşı ve Özgön ağız-larında "1. Bir çeşit hayvan hastalığı; 2. Hayvanın ipe takılarak ölmesi" (Mukambayev 2009: 276) anlamlarında verilmiştir. Bu hastalık adı, Türkçenin tarihî sahalarından Ka-rahamlı Türkçesinde *bıçılğan*, *bıçılğın* "elde, ayakta ve yeryüzünde olan yarıklıklar" (Atalay 1999: IV, 88), Kıpçak Türkçesinde *bıçılğan* "vücutta olan sulu çatlaklar, mayasıl" (Toparlı 2003: 29) şekillerinde görülürken Çağdaş Kıpçak Türk lehçelerinde ise

¹ Türkiye Türkçesinin Tokat ağzında *baymak* kelimesinin başka anlamları da bulunmaktadır (DS 2009: I, 583).

rastlanmamaktadır. Ancak söz konusu hastalık adı Türkiye Türkçesinin birçok ağzında *bıçılğan, bıccılğan, bıçık, bıçılğan, bıçılğan, bıçılkan, bıçırğan, bıçırğı, bıçırğan, bıçık, bıçılğan, bıçılğın, bıçılığan, bıçılkan, bıçırğan, bıçırğan, bıçırkan, bıdılcın, bıjırğan, bıılcan, bıçık, bıçılgen, bıçırğan, bıçırgen* şekillerinde ve “kadınların meme uçlarında, çocukların ayaklarında, hayvanların ayak parmaklarıyla bileklerinde ter, pislik, çamur vs. sebeplerden ileri gelen sulu yara” (DS 2009: I, 656) anlamlarında kullanılmaktadır. Kelimenin *bıçıl-* (<*bıç-(t)l-*> “kesilmek, bıçılmak” fiiline fiilden isim yapan -g(X) ekinin eklenmesiyle türemiş olduğu açıktır (Çengel 2005: 142).

Buva, uva / Бува, ува

Kırgızcanın Özgön ağzında “atların arka ayaklarının iç yüzeyinin şişerek aksamasına neden olan hastalık” anlamında kullanılan *buva//uva* kelimesi (Mukambayev 1976: 332; 2009: 962), tarihî ve çağdaş Kıpçak Türk lehçelerinde görülmemektedir. Kelimenin kökeniyle ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak zayıf bir ihtimal olarak söz konusu *buva//uva* hastalık adının Arapça kökenli olduğu bilinen *vebâ* “salgın hastalık” kelimesiyle ilişkilendirilebilir. Kırgızcada bu kelimenin *opa, oboo* “atlarda görülen salgın hastalık, sakağı, ruam; kolera (bk. **Obo, opa**), *muva* “bulaşıcı tehlikeli hastalık” (Mukambayev 2009: 647) gibi şekilleri de vardır. Yalnız buradaki *buva* kelimesinin “atların arka ayaklarının iç yüzeyinin şişerek aksamasına neden olan hastalık” anlamında kullanılmasını bir anlam daralması sonucu olarak açıklamak mümkündür.

Mukambayev Kırgız halk hekimliğinde *buva* hastalığının “*cel buva*” ve “*taş buva*” şeklinde iki çeşidinin olduğunu belirtmiştir. Bunlardan *cel buva*’yı patlatınca sarı renkli sıvının aktığını ve bunu iyileştirmenin mümkün olduğunu, *taş buva*’yı patlatınca ise hiçbir sıvının çıkmadığını ve iyileşmesi mümkün olmadığından hayvanın kesildiğini kaydetmiştir (1976: 332).

Catalak / Жаралак

Kırgızca sözlüklerde “1. Atın karın ağrısından dolayı bir yatarak bir kalkarak yerlere yuvarlandığı hastalık; 2. *kuz. ağ.* Atlara söylenen beddua söz” (Yudahin 1985: I, 239; Abduldayev 1969: 196; Mukambayev 2009: 381) anlamlarında görülen *catalak* kelimesi, *catala-* (<*cat-ALA-*>) fiiline -k fiilden isim yapım ekinin eklenmesiyle türemiştir (Çengel 2005: 144). *Catalak* hastalık adı tarihî Türk lehçelerinde rastlanmamakta, ancak ESTY’da bu kelimenin Osmanlıcada *yatalak* “hasta, yatalak” anlamında bulunduğu kaydedilmiştir (Levitskaya 1989: 159). Çağdaş Kıpçak Türk lehçelerinden yalnızca Kazakçada *jatalaq* “jem-suwdıñ naşarlıgınan bolatın jılqıdağı tışqaq awıruwı /yemi ve suyunun yetersizliğinden meydana gelen atlardaki ishal hastalığı/” (Bolganbayev 1999: 218) şeklinde kullanılmaktadır. Ancak görüldüğü üzere Kazakçadaki *jatalak* hastalığıyla Kırgızcadaki *catalak* hastalığı arasında şöyle bir anlam farkı mevcuttur: Kazaklar *jatalak* kelimesini atın bir çeşit ishal hastalığı için kullanırken Kırgızlar ise bunun tam

tersine, yani atın bağırsaklarında oluşan tıkanmadan dolayı meydana gelen kabızlık durumuna *catalak* derler ve bunu *sıdırma* “iki kişi hasta atın iki yanına geçerek ortaya bir sopa tutup o sopayla bağırsaklarının üzerinden aşağıya doğru sert bir şekilde çekme, itme”, *kayırma* “hasta atı hızlı koşturup gelip aniden durdurma ya da çevirme” denilen yöntemlerle tedavi ederler.

Caya / Жая

Caya kelimesi *Kırgızsko-Russkiy Slovar*'da “atların bir çeşit ağız hastalığı” (Yudahin 1985: I, 242) anlamında açıklanmıştır: **Kulundun oozu caya bolup kalıptır** “Tayın ağız *caya* olmuş”. Ancak atların ağızında görülen bu hastalığın tam olarak nasıl bir hastalık olduğuna dair bir bilgi verilmemiştir. Türkçenin tarihî sahaları ve diğer çağdaş Kıpçak Türk lehçelerinde rastlanmayan kelimenin kökeniyle ilgili bir bilgiye de ulaşamamıştır.

Con / Жоң

Con kelimesi Kırgızca sözlüklerde “1. Sırt, arka; 2. Sırtın iki yanında oluşan yağ tabakası; 3. (Dağ) sırtı” (Yudahin 1985: I, 259; Abduldayev 1969: 215) anlamlarında geçmektedir. Mukambayev bu kelimenin Kırgızcanın Atbaşı ve Suzak ağzında “atın böbreklerinin üst kısmındaki et ile birleşen kalın damarın tıkanarak ağrı yaptığı hastalık” (1976: 609) anlamında kullanıldığını kaydetmiştir: **Atım con bolup baspay kaldı** “Atın *con* hastalığına yakalanarak yürüyemez oldu”. Burada *con* “sırt” kelimesinin anlam genişlemesine uğrayarak ağızlarda atların sırtında görülen hastalık için de kullanıldığı düşünülmektedir. *Con* kelimesi Kırgızcanın dışında diğer Kıpçak Türk lehçelerinden yalnızca Kazakçada *jon* “1. Vozvişennost', ploskogor'ye, plato /sırt, tepe/; 2. Spinnoy hrebet, spinka /hayvan ve balık sırtı/” (Sızdıkova 2001: 311) anlamlarında bulunmaktadır. Kıpçak grubundaki lehçelerin dışında söz konusu hastalık adı Türkiye Türkçesinin Çorum, Samsun, Ordu, Sivas, Tokat, Kayseri gibi bazı ağızlarında *çon* şeklinde ve “1. Sığır hayvanlarının sırtında olan bir çeşit hastalık; 2. At, eşek, Öküz ve sığır gibi hayvanlarda görülen ve alından ya da kulağından kan alınarak tedavi edilen bir hastalık çeşidi; 3. Hayvanlarda soğuktan olan bir çeşit hastalık; 4. Hayvan vücudunda olan yumru, ur” (DS 2009: II, 1267) anlamlarında kullanıldığı bilinmektedir.

Coor, cavur, cowur / Жоор, жавур, жовур

Kırgızcada “deri tabakasının sıyrılması, yağır” anlamında kullanılan *coor* (Pamir ağzında *cavur*; Talas ağzında *cowur*) kelimesi (Yudahin 1985: I, 261; Abduldayev 1969:

216; Mukambayev 1976: 524, 603), Türkçesinin tarihî sahalarında ve çağdaş Kıpçak Türk lehçelerinde şu şekillerde görülmektedir:

Tarihî Türk Lehçeleri: **Kökt., Uyg.** *yağır* “A saddle-gall /yağır/” (Clauson 1974: 905a), *yagır-* “Atın sırtı yara olmak” (Tekin 2000: 258), **Kar.** *yag(ı)r* “At, katır ve eşek gibi hayvanların sırtında semer, eğer ve yük vurmasından meydana gelen yara, yağır” (Atalay 1999: IV, 727), **Harz.** *yağ(ı)r* “Omuz” (Ata 1997: 695), **Kıp.** *yağır* “Hayvanın sırtındaki yara” (Toparlı 2003: 306), **Çağ.** *yağır* “Atın omuzları arasında yağlı yeri, at yağrı, omuzlarını eyer vurup peyda olan yare. - Wunde an der Schulter des Thieres; Wunde durch Reibung des Sattels entstanden.” (Kunos 1902: 109).

Çağdaş Kıpçak Türk Lehçeleri: **KBlk.** *cavur* “Atın sırtında meydana gelen yara” (Tavkul 2000: 145); **Kum.** *yavur* “Ssadina, rana, natyortaya sedlom /yağır/” (Bammatov 1969: 386); **Kzk.** *javır* “1. Minis köliginiñ arqasında erdiñ batuwınan, qajaluwdan payda bolatın jaraqat /binek hayvanlarının arka kısmında eyer batmasından veya sür-tünmesinden dolayı meydana gelen yara/; 2. Arıq, iñürşağı şığıp tiytıtağan arıq küş köligi /zayıf, kemikleri gözükecek derecede yıpranan yük hayvanı/” (Bolganbayev 1999: 222); **Nog.** *yavır* “Potyortost’, rana, ssadina /yağır/” (Baskakov 1963: 454).

Türkçenin en eski dönemlerinden itibaren görülen söz konusu hastalık adının kökeniyle ilgili *Etimologičeskiy Slovar’ Tyurkskih Yazıkov’da* Räsänen, Menges ve Poppe gibi dilbilimcilerin görüşlerine yer verilmiştir. Bunlardan Räsänen, Ramstedt’in *yağır* “yağır” ve *yağırın* “kürek kemiği” kelimelerinin Moğolca *dagari* kelimesiyle aynı kelime olduğu görüşünü desteklemektedir. Menges ve Poppe ise bu görüşe katılmakla birlikte söz konusu kelimeyi Mançu-Tunguz dillerindeki *darin* kelimesiyle karşılaştırmışlardır (Levitskaya 1989: 65-67).

Taramalardan görüldüğü gibi, söz konusu kelime genel olarak çağdaş Kıpçak Türk lehçelerinde esas anlamını korumuştur. Yalnız Kazakçada anlam genişlemesine uğrayarak “zayıf ve kemikleri görünen yük hayvanı” anlamını da kazanmıştır.

Kırgızcada *coor* kelimesine isimden fiil yapan +U- ekinin eklenmesiyle meydana gelen *cooru-* “yağırlaşmak” (Yudahin 1985: I, 261) fiili de mevcuttur.

Doñuz baş / Доңыз баш

Doñuz baş kelimesi, Kırgızcanın Özgön ağzında “atın toynağının üst kısmına kayısı büyüklüğünde oluşan yara” (Mukambayev 1976: 493) anlamında kullanılmaktadır. Bu hastalık adının *doñuz* “yaban domuzu” ve *baş* “baş” kelimelerinin birleşiminden meydana geldiği açıktır: **Bir atı doñuz başka çaldıktı** “Bir atı *doñuz baş* hastalığına yakalandı”. Atın toynağının üstüne çıkan kayısı büyüklüğündeki yaranın domuzun başını andırdığından dolayı *doñuz baş* olarak adlandırıldığı kanısındayız. Kırgızlarda bu hastalığı iyileştirmek için yarayı bıçağın ucayla kemiğe kadar açarak atı üç-dört ay kadar yerinden hareket ettirmeden tedavi edildiği hakkında bilgiler vardır (Mukambayev

1976: 493). Söz konusu hastalık adı tarihi ve çağdaş Kıpçak Türk lehçelerinde bulunmamaktadır. Yalnız diğer Türk lehçelerinden Türkiye Türkçesinin Gümüşhane ağzında *domuzbaşı* “insanların yüz, baş ve vücutlarında şişkinliklerle ortaya çıkan bir hastalık” (Öztek 2006: 45) şeklinde bir hastalık adına rastlanmaktadır. Bunun Kırgızcadaki söz konusu *doñuz baş* kelimesiyle ilişkili olduğu, kelimenin sadece Kırgızcada anlam daralmasına uğramış olabileceği düşünülebilir.

Dülöy /Дүлөй

Kırgızcanın Aktalaa ağzında “Atın toynağındaki kalp şeklindeki çıkıntının iki yanına çıkan yara” (Mukambayev 1976: 510) anlamında kullanılan bu kelime, Suzak ağzında *dülöy aksak* “koyunun toynaklarının delinerek ağrıttığı hastalık” (Mukambayev 1976: 43) şeklinde de görülmektedir. Ayrıca Kırgız yazı dilinde *dülöy* kelimesinin “1. Sağır; 2. *mec.* Sessizlik, sükûnet” (Yudahin 1985: I, 202, 281; Abduldayev 1969: 163; Karasayev 1986: 100) anlamları da mevcuttur. Ancak yazı dilindeki *dülöy* “sağır” kelimesinin ağızlarında görülen *dülöy* “atın ya da koyunun toynaklarına çıkan yara” kelimesiyle ilişkili olup olmadığı bilinmemektedir. Diğer Türk lehçelerinde “at hastalığı” anlamındaki *dülöy* kelimesinin kullanılmadığı görülmektedir. Fakat Kırgız yazı dilinde görülen “sağır” anlamındaki *dülöy* kelimesi, aynı anlamda Tuvacada *düley* “sağır” (Arıkoğlu 2003: 37) ve Altaycanın Teleüt ağzında *tüley* “sağır” (Ryumina-Sırkaşeva 2000: 121) şekillerinde bulunmaktadır.

Göş / Гөш

Göş kelimesi Kırgızcanın güney ağızlarında “1. Et; 2. Avcıların yolda gördükleri insanlara av etinden bıraktıkları pay; 3. *mec.* Yağır” (Mukambayev 1976: 419) anlamlarında kullanılmaktadır. Çağdaş Kıpçak Türk lehçelerinden ise Karakalpakçada *göş* “myaso (et)” (Baskakov 1958: 140) şeklinde görülmektedir. Farsça *güş* “et; meyvenin etli kısmı” (Kanar 1993: 526) kelimesinden geldiği bilinen *göş* kelimesinin Kırgızcaya Özbekçe² veya Tacikçeden geçtiği düşünülebilir. Kelimenin Kırgızcadaki at hastalığı olan “yağır” anlamının anlam genişlemesiyle ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Muhtemelen yağır olan atın derisinin açılmasıyla içerideki etli kısmı görüldüğü için *göş* kelimesi *göşü açılğan cer* “eti açılan yer” >*göş ceri* “et yeri” >*göş* “yağır” şekillerinde gelişerek (kısaltılarak) kullanılmıştır: **Attın conu göş bovosun** “Atın sırtı yağır olmasın”. Görüldüğü üzere *göş* kelimesinin bu anlamı yukarıda ele alınan *coor* kelimesinin anlamıyla örtüşmektedir (*bk. Coor*)

² Özbekçede *güş* “1. Myaso /et/; 2. Myakot’ /et, eten, meyva ortası/” (Akobirov 1988: 109) olarak verilmiştir.

Keeñgi, keñge, gääñgi /Кээңги, кеңге, гээңги

Kırgızcada “genellikle atlarda görülen rahim hastalığı; bir çeşit hastalık” (Yudahin 1985: I, 503; Mukambayev 1976: 387) anlamında kullanılan bu hastalık adı, diğer Kıpçak grubu lehçelerinden yalnızca Kazakçada *kieñki* “biyeniñ, baytaldıñ nesebi buzılıp awıratın awıruw; qaraqaptal /kısraqlarda idrar bozukluğu ile meydana gelen hastalık” (Bołğanbayev 1999: 312) şeklinde kullanılmaktadır. Ayrıca Türkiye Türkçesinin bazı ağzlarında da *kengi* “1. Romatizma; 2. Lumbago; 3. Nezle; 4. Frengi; 5. Ağrı, sızı” (DS 2009: IV, 2744) şekillerinde de görülmektedir. Kelimenin kökeniyle ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Kırgızlar, bu hastalığı genellikle hasta kısrağın kuyruğunun dibindeki, dışı organının üzerinde bulunan damarlarından kan akıtarak tedavi ediyorlar (Mukambayev 2009: 574).

Kırçañgi / Кырчаңгы

Kırgızca sözlüklerde “1. Atlarda görülen ve kaşındırarak deride oluşan yaralardan dolayı kılların döküldüğü hastalık, uyuz; 2. *mec.* Ukalâ” (Yudahin 1985: I, 497; Abduldıyev 1969: 403) anlamlarında geçen *kırçañgi* kelimesi Türkçenin tarihî sahalarında ve çağdaş Kıpçak Türk lehçelerinde şu şekillerde görülmektedir:

Tarihî Türk Lehçeleri: **Çağ.** *karçankğı* “Bir nevi illetdir – Krätze Z. Krankheit” (Kunos 1902: 137).

Çağdaş Kıpçak Türk Lehçeleri: **Başk.** *qorsañğı* “1. Çesotka /uyuz/; 2. Çesotoçnyı bol'noy /uyuz hastası/; 3. *sf.* Çesotoçnyı, şeludıvyı; parşiviy /uyuz, kel/” (Ahmerov 1958: 340); **KKİp.** *qırşañğı* “1. Parşa (u loşadey) /atlarda görülen uyuz/; şeludıvyı, parşiviy /uyuz, kel/; 2. Klyaça /lağar beygir/” (Baskakov 1958: 413); **Kzk.** *qırşañki* “1. Şeludıvyı, parşiviy /uyuz, kel/; parşa (u loşadey) /atlarda görülen uyuz/; 2. *mec.* Kolkıy, yehidnyı /sinsi, alaylı/” (Sızdıkova 2001: 570); **Tat.** *korçañgi* “1. Çesotka/çesotoçnyı /uyuz/; 2. *ağ.* Parşa//parşiviy /kel/; 3. *mec.* Parşivets /kötü insan/” (Ganiyev 2004: 174); **Nog.** *qırşañı* “parşa (u ovets) /koyunlarda görülen uyuz/; parşiviy, şeludıvyı /kel, uyuz/” (Baskakov 1963: 189).

ESTY'da, Räsänen'in *kırçañgi* kelimesini Osmanlıcadaki *kurca* “kaşıntı” kelimesiyle ilişkilendirdiği belirtilmiştir. Ayrıca, Budagova'nın Vambery'ye dayanarak *kırçañ* kelimesiyle *qırçal-* “kana kadar kaşınmak” fiilini **qırça-*~**qırça-*~*qırçı-* “kaşımak” köküne dayandırmanın mümkün olabileceğini ileri sürdüğü de kaydedilmiş ve *kırçañgi* kelimesi **kırça-*~*ñ+gı* şeklinde morfemlere ayrılmıştır (Blagova 2000: 246). Buna göre, -*ñ* ekinin fiilden isim yapım eki, diğer +*gı* ekinin ise aitlik bildiren isimden isim yapım eki olduğu söylenebilir. Nitekim Altaycada bu hastalık *kırçañ* şeklinde geçmektedir (Gürsoy-Naskali 1999: 109).

Taramalardan görüldüğü üzere Çağatayca döneminden itibaren görülen bu hastalık adı, çağdaş Kıpçak Türk lehçelerinde genel olarak “atlarda görülen uyuz hastalığı” anlamında kullanılmaktadır: **Kışın-cayın semirtip, cilkını cakşı bakkıla, kırçañğı kılıp cüdötpöy** “Kış-yaz semirterek atlara iyi bakınız ki, kırçañğı (uyuz) olup zayıflamasın”. Kelimenin Nogaycada “koyunlarda görülen uyuz” anlamında görülmesi dikkat çekicidir.

Mañka, baş mañka / Маңка, баш маңка

Kırgızcada *mañka* kelimesi “1. Sakağı, ruam hastalığı /genelde atlarda olur/; 2. Sümük; 3. Humhum” (Yudahin 1985: II, 18; Abduldayev 1969: 419; Karasayev 1986: 63) anlamlarında kullanılmaktadır: **Baştı balta buzat, cilkını mañka buzat** “Başı balta parçalar, at sürüsünü ise sakağı mahveder”. Bu hastalık adı tarihî ve diğer çağdaş Türk lehçelerinde şu şekillerde geçmektedir:

Tarihî Türk Lehçeleri: **Kıp.** *manqaqaq* “Mankafa, uyuşuk”, *mañqav* “mankafalık” (Toparlı 2003: 177); **Çağ.** *mañqa* “Genizden konuşan; sakağı, ruam” (Dıbo 2003: 34); **EAT.** *manqafa* “Özellikle atlarda görülen ve insanlara da bulaşabilen öldürücü hastalık, ruam, sakağı” (Türkmen 2006: 244).

Çağdaş Kıpçak Türk Lehçeleri: **KBlk.** *mangka* “Atlarda görülen ruam hastalığı” (Tavkul 2000: 293); **KKıp.** *mañka* “1. Sap (bolezni) /sakağı, ruam/; 2. Gnusaviy, gundosiy (/humhum/” (Baskakov 1958: 446); **Kzk.** *mañqa* “1. Maldıñ murnınan qan aralas jalqayaq ağıp turatın awıruw /Hayvanın burnundan kanlı salya şeklinde akan hastalık/; 2. Jılqı malında bolatın juqpalı awıruw /Atlarda görülen bulaşıcı hastalık/” (Bolgenbayev 1999: 452); **Kum.** *manqa* “Gnusaviy /humhum/” (Bammatov 1969: 224); **Nog.** *mañka* “1. Sopli; sopliviy /sümük, sümüklü/; 2. Soplyak /toy çocuk/; 3. Sap /sakağı/; 4. Kurnosiy, gnusaviy /genizden konuşan, humhum/” (Baskakov 1963: 215).

Görüldüğü gibi, bu hastalık adı Türkçenin tarihî sahalarından Çağatay Türkçesi döneminden itibaren *mañqa* şeklinde bilinmektedir. ESTY’da *mañka* kelimesini **mañ* ve *-qa* morfemlerine ayırmanın mümkün olabileceği ve buradaki *mañ* kökünün Kırgızcada görülen *küñk-mañk* “anlamsız bir şekilde mırıldanma”, *küñkül-muñkil* “homurdanma” gibi taklidî kelimelerin köküyle ilişkilendirilebileceği ileri sürülmüştür. Ancak *-qa* morfemiyle ilgili bir yorum yapılmamıştır.

Ayrıca adı geçen eserde bu hastalığın Eski Anadolu Türkçesinde *manqafa* şeklinde görüldüğü de belirtilmiştir³. Burada Räsänen’in, bu kelimenin **man* “büyük” ve Arapça *kafa* “kafa” kelimelerinin birleşiminden meydana geldiğini ve **man* kelimesinin Çuvaşcadaki *mānā* “büyük, iri” kelimesiyle ilişkili olduğunu ileri sürdüğü kaydedilmiştir (Dıbo 2003: 34). *Manqafa* kelimesi Kırgızca, Karakalpakça, Nogayca ve Özbekçedeki *mañ baş (bas)* “aptal, akılsız” ve Kırgızcadaki *mañ bol-* “aptallaşmak, baka kalmak”, *mañıray-* “şaşa kalmak, şaşkınlıkla bakmak” kelimeleriyle karşılaştırılmıştır.

³ Bu kelime günümüz Türkiye Türkçesinde de mevcuttur (TS 2010: 1621).

Buna göre, günümüzde çağdaş Türk lehçelerinde *mañka* ve *mankafa* şekillerinde görülen bu hastalık adlarının *mañ* köküne dayandığı anlaşılmaktadır.

Obo, oboo, opa /Обо, обоо, опа

Kırgızcada “atlarda görülen salgın hastalık, sakağı, ruam; kolera” anlamında kullanılan *obo*, *oboo* kelimesinin (Yudahin 1985: II, 60; Abduldayev 1969: 456, Karasayev 1986: 213; Mukambayev 2009: 689) Arapça *vebâ* kelimesinden⁴ geldiği bilinmektedir (Karasayev 1986: 384). Bu kelime Türkçenin tarihî lehçelerinden Eski Anadolu Türkçesinde *baba* “ur, yumru, büyük çıban” (Türkmen 2006: 136) şeklinde geçmekte olup diğer bazı çağdaş Kıpçak Türk lehçelerinde şu şekillerde görülmektedir: **KKİp.** *oba* “Holera /kolera/” (Baskakov 1958: 485); **Kzk.** *oba* “Öte qayıptı, qaterli, juqpalı awıruw, indet /çok tehlikeli bulaşıcı hastalık, maraz/” (Bolganbayev 1999: 483).

Ayrıca bu hastalık adının Türkiye Türkçesinde de *veba* “1. Hasta farelerden insana geçen bir mikrobun oluşturduğu bulaşıcı, öldürücü bir hastalık, taun; 2. Bazı hayvan hastalıkları” (TS 2010: 2475) şeklinde geçmektedir.

Görüldüğü üzere diğer lehçelerde genellikle “salgın hastalık; kolera” anlamında kullanılan bu hastalık adının Kırgızcada daha çok at hastalığı olarak kullanılmakla anlam daralmasına uğradığı anlaşılmaktadır. Bunun dışında Kırgızcanın ağızlarında köken olarak *obo* kelimesiyle ilişkili olduğu düşünülen fakat “atların arka ayaklarının iç yüzeyinin şişerek aksamasına neden olan hastalık” anlamında kullanılan *buva*, *uva* kelimeleri de mevcuttur (*bk.* **Buva**, **uva**).

Sakoo /Cakoo

Kırgızca sözlüklerde genellikle “kekeme” anlamındaki *sakoo* kelimesiyle aynı paragrafta yer alan bu kelime “1. Sakağı, ruam (tay hastalığı); 2 Kabakulak hastalığı” (Yudahin 1985: II, 124; Abduldayev 1969: 515; Karasayev 1986: 235) anlamlarında kullanılmaktadır. Kelimeye Türkçenin diğer Kıpçak grubu lehçelerinde şu şekillerde rastlanmıştır: **Başk.** *haqau* “Mıt (*bolezn' loşadey, oslov i mulov*) /atlarda, eşeklerde ve katırlarda görülen hastalık/” (Ahmerov, 1958: 617); **KBİk.** “At hastalığı, ruam” (Tavkul 2000: 326); **Kzk.** “Qulın men tayda bolatın, til astı börtip, alqımı isip ketetin juqpalı awıruw /at yavrusu, taylarda dil altı şişmesi ve boğaz şişmesi şeklinde görülen bulaşıcı hastalık/” (Bolganbayev 1999: 547); **Kum.** *saqav* “vet. Sap /sakağı, ruam/” (Bammatov 1969: 274); **Nog.** “Mıt (*bolezn' loşadey, oslov i mulov*) /atlarda, eşeklerde ve katırlarda görülen hastalık/” (Baskakov 1963: 283).

⁴ Arapça kökenli *vebâ* kelimesi Osmanlıca sözlükte “1. Vebâ, taun, yumurcak; 2. Salgın hastalık” anlamlarında verilmiştir (Devellioğlu 1993: 1141).

Sakoo kelimesinin Türkçeye Moğolcadaki *sahagu*, *sahuu* “ruam hastalığı, sakağı, hayvan nezlesi, donaca” (Lessing 2003: 1052) kelimesinden geçtiği genellikle kabul edilmektedir (Levitskaya 1989: 171-172). Gülensoy, *sakoo* (*sakağı*) kelimesinin Moğolca kökenli olduğunu kabul etmekle beraber kelimenin bazı Türk lehçelerinde görülen *sakak* “çene altı” kelimesiyle de aynı kökten gelmiş olabileceğini belirtmiştir (2007: 716). Ayrıca *sakoo* kelimesinin Kırgızcada görülen “kabakulak hastalığı” anlamı Kıpçak grubu lehçelerinde görülmezken Hakasçada *sağo*, *sağaa* “1. (Atlarda) sakağı, ruam (hastalık); 2. (Çocuklarda) kabakulak (hastalık)” (Gürsoy-Naskali 2007: 418) şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Kelimenin bu anlamının anlam genişlemesine uğrayarak daha sonradan ortaya çıkmış olduğu düşünülebilir.

Kırgızcada genelde taylarda görülen *sakoo* “ruam hastalığı” kelimesinin yerine bazen *mañka* kelimesi kullanılmaktadır (bk. **Mañka**).

Sarı kolko, kolko, golko /Сары колко, колко, голко

Yudahin, *sarı kolko* kelimesini “atlarda görülen bir çeşit hastalık” (1965: I, 397) olarak açıklamış ve Kırgızcanın Çüy ağzında kullanıldığını belirtmiştir. Mukambayev ise, bu kelimenin Kırgızcanın Çüy ağzının yanı sıra Nookat ağzında da “atların yaz sıcaklarında hep aynı yerde bağlı kalıp zamanında su verilmediği ve gölgede dinlendirilmediği için sıcak çarpmasından dolayı dağda-bayırda yürüyememesine neden olan hastalık” anlamında görüldüğünü kaydetmiştir (2009: 516). Hastalık adının *sarı* “sarı” ve *kolko* “ana atardamar” kelimelerinin birleşiminden meydana geldiği düşünülmektedir: **Sarı kolko bolgon cılkı oñolvoyt** “*Sarı kolko*’ya yakalanan at iyileşmez”. Ancak atlardaki bu hastalığın neden *sarı kolko* olarak adlandırılmasıyla ilgili yeterli bilgiye ulaşılamamıştır. Bu hastalık adına Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçelerinde rastlanmamıştır.

Teli, telve, delbe, delme /Тели, телве, делбе, делме

Kırgızca sözlüklerde “1. Atlarda görülen bir hastalık (atın vücudu kasılır ve sürekli döner); 2. Deli, aklını yitirmiş (insan); 3. ağ. İlbahar ve sonbahardaki şiddetli soğuklarda üşütmeden dolayı meydana gelen ve kendini titremelerle gösteren koyunların akciğer hastalığı” anlamlarında görülen bu hastalık adına (Yudahin 1985: II, 222; Abduldıyev 1969: 587; Karasayev 1986: 260; Mukambayev 2009: 889) tarihî ve çağdaş Kıpçak Türk lehçelerinde şu şekillerde rastlanmaktadır:

Tarihî Türk Lehçeleri: **Kar.** *tilve* “Deli” (Arat 1979: 450); *telü*, *telve* “Deli, çılgın, ahmak” (Atalay 1999: IV, 597); **Harz.** *delü* “Deli”, *telve* “Deli” (Yüce 1993: 113, 185), *delü* “Deli” (Ata 1998: 107), *telve* “Deli” (Ata 1997: 621); **Kıp.** *delü*, *teli*, *telü*, *tilü* “Deli” (Toparlı 2003: 269, 276); **Çağ.** *däli*, *telbe* “Sumaşşedşiy; glupıy; hrabıy; isporçennıy, plohoıy /deli; aptal; cesur; bozulmuş; fena” (Sevortyan 1980: 214-216).

Çağdaş Kıpçak Türk Lehçeleri: **KKİp.** *delbe* "1. Vertyaçka (bolezni' skota) /dönme-hayvan hastalığı/; 2. Vzbalmoşny, sumasbrodny çelovek /deli/" (Baskakov 1958: 168); **Kzk.** *teli* "Glupets /aptal/" (Sızdıkova 2001: 799), *delbe* "İnfeksiyonny entsefalomiye-lit, vertyaçka /dönme/" (Sızdıkova 2001: 209); **Kum.** *deli* "1. Bezumets; bezrassudny; otçayanny çelovek /akılsız, delilik/; 2. Samodur /zorba/" (Baskakov 1969: 125); **Nog.** *delbe* "Vertyaçka (bolezni' koz i ovets) /koyun ve keçilerde görülen dönme hastalığı/"; *deli, teli* "Glupıy, durak; sumasşedşiy; umalışyonny /aptal; deli, aklını yitirmiş/" (Baskakov 1963: 99; 344).

Görüldüğü gibi, Karahanlı Türkçesi döneminden itibaren *tilve, telü* "deli, aklını yitirmiş" şeklinde görülen bu kelime, hemen hemen bütün çağdaş Kıpçak Türk lehçelerinde "deli" anlamını korumuştur. Kelimenin Kırgızcada anlam genişlemesine uğrayarak "atlarda görülen dönme hastalığı; koyunların akciğer hastalığı" gibi anlamlar kazandığı görülmekte ve "deli" anlamının çok nadir kullanıldığı bilinmektedir: **Col boyunda bir bee teliden ölüp çatıptır** "Yol kenarında deli hastalığından ölmüş bir kısrak yatıyordu". Buradaki "atlarda görülen dönme hastalığı" anlamı Kazakça, Nogayca ve Karakalpakçada da mevcuttur.

Kırgızcada *teli* kelimesinden türemiş olan *telir-* "delirmek, aklını yitirmek" (Yudahin 1985: II, 222) fiili de bulunmaktadır.

Торçu /Топчу

Yudahin *topçu* kelimesini "1. Düğme; 2. Atların ayağında görülen bir hastalık" (1965: II, 253) anlamlarında vermiştir. Kelimenin atların ayağında görülen hastalığa ad olmasının ona uygulanan tedavi yönteminden kaynaklandığını da belirtmiştir. Bu tedavi yönteminde atın göğsündeki sinirlerden biri çekilip düğme şeklinde bağlanır.

Türkçeye Moğolca'dan geçtiği düşünülen (Gürsoy-Naskali 1999: 181) *topçu* kelimesinin hastalık anlamı diğer Türk lehçelerinde görülmemektedir.

SONUÇ

Yukarıda ele alınan Kırgızcadaki at hastalıklarıyla ilgili kelimelere bakarak özetle şunlar söylenebilir:

Kırgızcadaki at hastalıkları genellikle hastalığın karakteristik özelliğine (örn.: *ca-talak*), biçimine (örn.: *doñuz baş*), rengine (örn.: *ak baş*), tedavi yollarına (örn.: *topçu*), hastalığın bulunduğu organın adına (örn.: *con*), hastalığın nedenine (örn.: *basındı*) vs. göre adlandırılmıştır. Bu sebeple hastalık adlarının önemli bir kısmının Kırgızcanın dil özelliklerini taşıyan Türkçe kökenli kelimeler olduğu anlaşılmaktadır.

Sakoo örneğinde görüldüğü üzere kimi hastalık adları Türkçe ile Moğolcadaki ortak kelime özelliğini taşıırken kimi adların Arapça (örn.: *oba*), kimi adların ise Farsça (örn.: *göş*) kökenli olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca kimi hastalık adlarının kökeni henüz bilinmemektedir. Özellikle Kırgızcanın ağızlarında görülmüş olan bazı at hastalıklarının (örn.: *bannam*) şekli, karakteri, tedavi yöntemleri vb. hakkında henüz yeterli bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Ele alınan kelimelerin önemli bir kısmının atların ayaklarında görülen hastalık adları olması dikkat çekicidir. Ancak burada Kırgızcanın söz varlığındaki at hastalığıyla ilgili kelimelerin yalnız bunlarla sınırlı olmadığını belirtmek gerekir. Ayrıca ağızlarda henüz derlenmemiş epeyce at hastalıklarıyla ilgili terimlerin kullanıldığı kanaatindeyiz.

KISALTMALAR

ağ.	: ağızlarda	Kaz.	: Kazak Türkçesi
Başk.	: Başkurt Türkçesi	KBlk.	: Karaçay-Balkar Türkçesi
bk.	: bakınız	Kıp.	: Kıpçak Türkçesi
c.	: cilt	Kırg.	: Kırgız Türkçesi
Çağ.	: Çağatay Türkçesi	KKlp.	: Karakalpak Türkçesi
Çev:	: çeviren	Kökt.	: Köktürkçe
DS	: Derleme Sözlüğü	Kum.	: Kumuk Türkçesi
EAT.	: Eski Anadolu Türkçesi	kuz. ağ.	: Kırgızcanın kuzey ağzı
ed.	: editör	mec.	: mecazi anlamda
ESTY	: Etimolojiçeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov	Nog.	: Nogay Türkçesi
Harz.	: Harezmi Türkçesi	Tat.	: Kazan Tatar Türkçesi
Kar.	: Karahanlı Türkçesi	TS	: Türkçe Sözlük
		Uyg.	: Uygur Türkçesi

KAYNAKÇA

- ABDULDAYEV, E. ve D. İSAYEV (1969), *Kırgız Tilinin Tüshündürmö Sözdüğü*, Frunze: "Mektep" Basması.
- AHMEROV, K. Z. (ed.) (1958), *Başkirsko-Russkiy Slovar'*, Moskva: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannih i Natsional'nih Slovarey.
- AKOBIROV, S. F. (ed.) (1988), *Uzbeksko-Russkiy Slovar'*, Taşkent: Glavnaya Redaktsiya Uzbekskoy Sovetskoy Entsiklopedii.
- ARAT, R. Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig III (İndex)*, (Haz. K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. Ankara.
- ARIKOĞLU, Ekrem ve Klara KUULAR (2003), *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ATA, Aysu (1997), *Kısasü'l-Enbiyâ, II, Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ATA, Aysu (1998), *Nehcü'l-Ferâdis, III, Dizin-Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BAMMATOV, Z. Z. (ed.) (1969), *Kumıksko-Russkiy Slovar'*, Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.

- BASKAKOV, A. N. (ed.) (1958), *Karakalpaksko-Russkiy Slovar'*, Moskva: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannih i Natsional'nih Slovarey..
- BASKAKOV, A. N. (ed.) (1963), *Nogaysko-Russkiy Slovar'*, Moskva: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannih i Natsional'nih Slovarey.
- BASKAKOV, A. N. (ed.) (1968), *Turkmensko-Russkiy Slovar'*, Moskva: İzdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya.
- BASKAKOV, A. N. (ed.) (1969), *Kumıksko-Russkiy Slovar'*, Moskva: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannih i Natsional'nih Slovarey.
- BLAGOVA, G. F. (ed.) (2000), *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov, Q*, Moskva: Vostočnaya Literatura RAN.
- BOLGANBAYEV, Aset (ed.) (1999), *Kazak Tiliniñ Sözdigi*, Almatı: "Dayk-Press" Baspası.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.
- KASAPÖĐLU ÇENGEL, Hülya (2005), *Kırgız Türkçesi Grameri – Ses ve Şekil Bilgisi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- DEVELLİÖĞLU, Ferit (1993), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- DİBO, A. V. (ed.) (2003), *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov, L-M-N-P-S, , Moskva: Vostočnaya Literatura RAN.*
- DS (2009), *Derleme Sözlüğü I A-B*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DS (2009), *Derleme Sözlüğü II C-D*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DS (2009), *Derleme Sözlüğü IV I-N*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- FAZİLOV, Ergaş İsmayiloviç (1966), *Staroubekskiyy Yazık – Horezmiyskiye Pamyatniki XIV veka I*, Taşkent: İzdatel'stvo "FAN".
- GANIYEV, F. A. (ed.) (2004), *Tatarsko-Russkiy Slovar'*, Kazan': Tatarskoye Knijnoye İzdatel'stvo.
- GÜLENSOY, Tuncer (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü O-Z*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KANAR, Mehmet (1993), *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Birim Yayınları.
- KARASAYEV, H. K. (1986), *Özdöştürülgön Sözdör*, Frunze: Kırgız Sovet Ensiklopediyasının Başı Redaktsiyası..
- KAŞGARLI, Mahmut (1999), *Divanü Lügat-it-Türk IV*, (Çev: Besim ATALAY), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KÜNOS, Dr. Ignaz (1902), *Şeyh Süleyman Efendi, Çağatayca-Osmanlıca Sözlük*. Budapeşte: Section Orientale de la Société Ethnographique Hongroise.
- LEVİTSKAYA, L. S. (ed.) (1989), *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov, J-C-Y, , Moskva: İzdatel'stvo "Nauka".*
- MUKAMBAYEV, C. (1976), *Kırgız Tilinin Diyalektologiyalık Sözdüğü, C. I*, Frunze: "İlim" Basması.
- MUKAMBAYEV, C. (2009), *Kırgız Tilinin Diyalektologiyalık Sözdüğü*, Bişkek: Natsiyonal'naya Akademiya Nauk Kırgızskoy Respubliki.
- NASKALİ, Emine Gürsoy (1999), *Altayca-Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- NASKALI, Emine Gürsoy (ed.) (2007), *Hakasça-Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZTEK, Zafer (2006), *Halk Dilinde Sağlık Değişleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- RYUMİNA-SIRKAŞEVA, L. T. ve N. A. KUÇİGAŞEVA (2000), *Teleüt Ağzı Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SEVORTYAN, E. V. (1980), *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov, V-G-D*, Moskva: İzdatel'stvo "Nauka".
- SIZDIKOVA, R.F. ve K.İ. HUSAYIN. (ed.), (2001). *Kazahsko-Russkiy Slovar'*, Almatı.
- TAVKUL, Ufuk (2000), *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, Talat (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Simurg Yayınları.
- TOPARLI Recep, Hanifi VURAL ve Recep KARAATLI (2003), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TS (2010), *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TÜRKMEN, Seyfullah (2006), "Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Kırıkkale.
- YUDAHİN, K. K. (1985), *Kırgızsko-Russkiy Slovar'*, C. I-II, Moskva: İzdatel'stvo "Sovetskaya Entsiklopediya".
- YUDAHİN, K. K. (1994), *Kırgız Sözlüğü*, C. I-II, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.